

ПРИНЦИП ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВОСЛАВ'Я У РУСЛІ СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ

Кріцак І.В.,

підполковник поліції,

помічник начальника ГУНП в Івано-Франківській області,

кандидат юридичних наук

В основу наукової праці закладена стаття Ж. П. Таранюк «Принцип відокремленості церкви від держави як базовий елемент світськості держави». У багатьох питаннях довелось по дискутувати з автором, однак саме його міркування наштовхнули на власні роздуми.

Загальний стан справ держави та церкви в Україні. Одним із загальноприйнятих постулатів демократичної держави є її відокремлення від Церкви, а Церкви від держави. Зазвичай даний принцип сприймається у буквальному розумінні. Однак, чи є так насправді? Безперечно – ні. Церква завжди була і буде з українським народом, і навіть у часи лихоліть вона здатна взяти на себе місію управління державою. Люди, об'єднані спільною ідеєю та церковною вірою, непереможні. Це спостерігалось на прикладі багатьох держав, зокрема сусідньої Польщі, чи тих, які відійшли в історію (Візантія). Саме в період смути та міжусобиць така держава втрачає свою міць. І навпаки: «симфонія» державної та церковної влади здатна принести багато корисних результатів, особливо в умовах нинішнього часу, коли людство втратило орієнтири життєвого устрою. Соціальна криза поглиблюється пандемією Covid-19, яка заповонила світ. Значить, існує потреба звернутися до набагато вищих цілей. Наука повинна дати комп-

лексний та багатосторонній аналіз реалізації вказаного в реальному житті. Власне, про ці та інші питання йтиме мова у даній науковій статті.

Різноманітні аспекти практичної реалізації досліджуваного принципу є надзвичайно заплутаними і залежать від: епохи секуляризації, в якій зараз живемо, ідеологічного плюралізму, багатоманіття вчень і вірувань, великої кількості релігійних течій сучасного світу. Також неабияке значення мають історичний розвиток держави, її приналежність до тієї чи іншої релігії, конфесії та процеси насадження чи асиміляції нових релігій, багато інших важливих факторів, перелічити які неможливо.

Базовим елементом світськості держави є принцип розділення релігій, втілений у тезі «Церква відокремлена від держави». Багато сучасних дослідників вважають цей принцип фундаментальним та основоположним. Так, С. Фоміна зазначає: «Основним принципом і гарантією світськості держави є законодавче закріплення правового режиму відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави» [1, с. 972]. Михайло Богословський вважає, що світськість держави передбачає відокремлення держави від усіх Церков [2]. Важко погодитись з автором вказаної тези. Згідно з богословськими доктринами, Церква Христова єдина і неподільна. Церков не може бути декілька. Не може називатись Церквою структура, яка вчора була створена, а сьогодні хоче претендувати на загальнодержавний статус. Тож не всяка церковна інституція в принципі може називатись Церквою, а лише та, яка має спадкоємність (наступництво) від святих апостолів у переданні Благодаті Духа Святого, який призивається за особливим церковним чином на особу, яка приймає священний сан. Для нас такою є Православна Церква від апостольських часів, на стороні якої більшість християн. На сьогодні це всі помісні православні церкви світу. Інше – розколи, секти, які маскуються під Церкву та несуть розбрат, стоять на перешкоді монолітності суспільства і розцінюються такими, які перебувають поза церковною огорожею. Для того, щоб не допустити «вовків в овечих шкурах» у лоно Церкви, які згодом спричиняють різного роду ересі, потрібно, щоб священнослужителі, подібно лікарям, пройшли хоча б чо-

тирьохрічний курс стаціонарного навчання у семінаріях чи, у подальшому, в духовних академіях, з метою уникнення асиміляції та насадження чужорідного, не свого. Такий принцип має превалювати у розбудові державно-церковних відносин в Україні на підвалинах тисячолітньої історії православ'я, якщо хочемо зберегти та передати чистоту православної віри майбутнім поколінням.

Свобода віросповідання у міжнародному праві. Свобода віросповідання означає право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну. Її закріплення відбулося у багатьох міжнародних та національних документах правового змісту. Так, ст. 18 Загальної декларації прав людини говорить: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати/ сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком у вченні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів» [3]. У статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. підтверджується визнання права людини на віросповідання: «1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. 2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. 3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб» [4]. У ст. 9 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року наголошується: «Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати/сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно» [5].

Свобода віросповідання у національному законодавстві. Зміст права на свободу світогляду і віросповідання визначається статтею 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». Ст. 35 Конституції України також говорить, що «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Відповідно до ст. 64 Конституції України, конституційні права, до яких входить право на свободу віросповідання, і свободи людини можуть бути обмежені із зазначенням строку дії цих обмежень в умовах воєнного або надзвичайного стану [6]. Також у 1991 р. Верховною Радою України прийнято Закон «Про свободу совісті та релігійних організацій», ст. 4 якого говорить, що всі громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується. «Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва)» – ст. 21 ЗУ «Про свободу совісті та релігійних організацій» [7].

Досить мудрою і виваженою є позиція політика Вадима Рабіновича, який у 2018 році відмовився від президентських амбіцій з огляду на своє віросповідання. За його словами: «Сьогодні розділення в серцях людей відбулося із-за православ'я. І президент обов'язково повинен бути арбітром в цих питаннях. Мені здається, що я, людина, що сповідує іудаїзм, не можу та й не маю морального права бути арбітром в питаннях православ'я, що є, безумовно, обов'язком майбутнього президента» [8].

Як бачимо, управління державою повинно здійснюватися виключно з позицій ідей національного права, її історичності, звичаїв і традицій, ментальності та культури, самобутності. Зважаючи на те, що Україна не мусульманська, католицька, іудейська, конфуціанська, буддистська чи країна інших віросповідань,

а також з огляду на історичний розвиток ідеї православ'я, на конституційному рівні у розділі І. «Загальні засади» доречно було б закріпити особливий статус (пріоритет) православ'я серед інших конфесій. Управління державою має здійснюватися на засадах національної практики державотворення. На такому засадничому принципі повинна вибудовуватися політика держави. До речі, у творі «Собор» Олесь Гончара найбільш повно відображений принцип соборності, який повинен бути домінуючим і який чомусь згадується лише раз на рік – 22 січня, у день проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Держава може бути міцною тоді, коли її ідеологія та віра – єдині, як це спостерігається у сусідній Польщі, де католицизм і державна ідеологія злилися воедино. Споконвічне зазіхання на українські землі (Підляшшя та Холмщина, які увійшли до її складу), прагнення до ополячення та окатоличення нашого народу має бути рушійною силою до об'єднання українського православ'я. Пастирі греко-католицьких церков повинні добре розібратися в українській історії, щоб не вводити народ в оману. Всьому українському народу слід прагнути до ідеї православ'я і об'єднуватися навколо неї, Церкви київського престолу і великої держави Київської Русі. Кожен на своєму місці зобов'язаний робити максимум заради глибинного пізнання православ'я, його захисту, а найголовніше – поступки людини мають бути такими, щоб усі захотіли бути православними. Основоположним у цих процесах є церковнослов'янська мова, яку дітям слід вивчати із самого раннього віку і запровадити як загальнодержавну мову для вивчення. Нонсенсом вважаємо те, що громадськість України знає англійську, німецьку, китайську та інші мови, а своєї, церковнослов'янської, – не знає, поверхневе вивчення якої потребує декількох днів напруженої роботи. Цим самим вдасться глибше усвідомити та зрозуміти історію української держави, адже абсолютна більшість джерел та пам'яток права, історичних документів написані саме цією «святою мовою», на якій немає жодного сквернослов'я. Твердження про те, що церковнослов'янська мова є мертвою мовою, притаманне лише недалекоглядним людям, які до кінця не зрозуміли її велич.

Принцип відокремленості держави від церкви, а церкви від держави. Принцип відокремленості – це те, як держава позиціонує себе та функціонує у відношенні до релігій. Однак історично відокремленість прийшла на зміну різним моделям об'єднання релігії і держави. Протягом віків формувалися різні шляхи взаємопроникнення релігій та політики. Так, у Західній Європі більше тисячоліття проіснувала модель папокесаризму. На Сході проявлялись то форми цезарепапізму, то спроби рівноправного співправління царя та патріарха у формі симфонії. Причому усі моделі намагалися віднайти власний правовий статус. Як відомо, вперше законодавче закріплення принцип симфонії отримав у шостій новелі Юстиніана, де був сформований наступним чином: «Величні блага, даровані людям вищою благодією Божою, основна суть яких священство і царство, із яких перше (священство, церковна влада) піклується про божественні справи, а друге (царство, державна влада) керує і турбується про людські справи ... Тому ніщо не лежить так на серці царів, як честь священнослужителів, які, зі свого боку, служать їм, молячись безперестанно Богу. І якщо священство буде у всьому угодним Богу, а державна влада буде по справедливості управляти довіреною їй державою, то відбудеться повна злагода між ними у всьому, що служить на користь і благо людському роду...». Всупереч поширеній думці багатьох сучасних православних ідеологів, симфонія ніяк не може вважатися формою світськості. «При симфонії, – стверджує О. М. Салигін, – стирається грань між державою і Церквою: вони зливаються в єдине утворення – церковна держава, кінцевою метою якої є досягнення божественного царства. Держава, що прагне втілити в життя релігійні ідеали, що бере на себе виконання зовнішніх релігійних функцій і визнає юридично рівну силу за церковним і світським правом, є теократичною. Такою була і Візантійська держава» [9, 10, с. 273]. Таким чином, будь-які форми злиття Церкви і держави, незалежно від ступеня інтеграції, порушують принцип світськості і, як показала історія, шкідливі з практичної точки зору [10, с. 273].

Відокремлення релігії від політики: православний погляд. Можна погодитися з думкою відомого правознавця А. Ф. Коні,

який сказав: «... поєднання політики і віри завжди призводило до поганих результатів... там, де Церква підпорядковує собі політику, там ми знаємо, у що це перероджується: це деградує в інквізицію; там, де політика підпорядковує собі Церкву, – там Церква перетворюється в поліцейську структуру, що несе службу вартового на захист віри... » [11, с. 440]. Саме тому загальноновизнаною нормою сучасних демократичних держав є прагнення відокремити релігію від політики, причому закріпити цей принцип слід законодавчо. Це абсолютно виправдано, адже коли у Церкві віра підмінюється ідеологією, така ситуація призводить до абсолютного зубожіння церковного служіння. І навпаки, коли державні мужі будуть «одягати рясу» і керувати церквою – це не правильно. З давніх-давен відомий принцип – «якщо не піп, то в ризи не лізь». Тому втручання у справи Церкви світських чиновників та мужів є абсолютно невиправданою справою. Так, священник Павло Адельгейм наголошує, що слово має силу лише в тому випадку, коли не розходиться з життям. Не може стяжатель проповідувати безкорисливість, розпусник – цнотливість, п'яниця – тверезість, – результатом неминуче буде марнослів'я. Далі пастир наголошує: «Сьогодні в Церкві віра змінилася на ідеологію. Немає віри, а є ідеологія». Так, до Церкви ходять молитися Богу в межах 3 % населення. І ця цифра є завищеною [12]. Отож, з одного боку вченість – це добре, а з іншого – є велика вірогідність від всезнайства втратити віру. Тому і пастирі, і державні мужі повинні бути дуже обачними у питаннях пізнання інших віросповідань та релігій, адже завжди існує можливість зганьбитися. Чистоту віри треба свято берегти. Як відомо, при детальному вивченні діяльності тієї чи іншої деструктивної секти слід бути дуже обачними, адже вказана інформація буде супроводжувати нас протягом всього життя. Тому так важливо читати святих отців, щоб спочатку укріпитись остаточно у православ'ї, а вже пізніше вивчати іновірство.

Що ж означає відокремлення релігії від політики, церкви і держави? Можна виокремити кілька практичних граней реалізації цього принципу: політичну, економічну, юридичну та ідеологічну. На практиці це стосується наступних сторін: відокремлення релігійних організацій від будь-якої участі в полі-

тичних процесах; відсутність прямого фінансування релігійних організацій з державного бюджету, відсутність релігійних судів загальної юрисдикції і світський характер освіти. Також до принципу відокремленості можна віднести таку характеристику, як взаємне невтручання релігійних організацій і держави у внутрішні справи один одного. Говорячи про фактори відокремлення релігії від політики, слід зазначити, що порушення відносин відокремленості релігійних організацій і релігійних лідерів від політичних процесів призводить до клірикалізації влади. В результаті ступінь злиття релігії і політики посилюється, що викликає різноманітні негативні процеси. Одним з таких наслідків є посилення ролі окремих конфесій і дестабілізація міжрелігійного балансу відносин. Релігійні меншини, як правило, виявляються ущемленими, що призводить до соціальної напруженості. Супровід державних заходів будь-якими релігійними обрядами і церемоніями призводить до іншого фактору – сакралізації політики, що вкрай несприятливо впливає на суспільство. Безперечно, релігії, релігійні діячі, обряди в політиці самі по собі привносять елементи високої етики, що заслуговує на окрему увагу. Однак особливістю сучасного стану релігій є конфесійний плюралізм. Практично у всіх демократичних державах має місце велика кількість релігій різних напрямків. Саме з урахуванням фактора поліконфесійності виникають негативні наслідки, адже участь у владі одних і неучасть інших конфесій розглядається останніми як дискримінація з цілком передбачуваними результатами. Окремого розгляду заслуговує питання відокремлення релігії від участі в державній освіті. Дослідник І. В. Понкін дійшов висновку, що «релігійні об'єднання на рівні з іншими інститутами громадянського суспільства вправі впливати на національну систему освіти – в формах, що не суперечать законодавству» [13, с. 47].

Про необхідність впровадження релігійної освіти в Україні. Так, участь релігійних конфесій в освіті не суперечить законодавствам багатьох країн і міжнародному праву. Однак цей фактор у разі його реалізації вступає в конфлікт з іншими принципами, зокрема у рівноправності. Крім того, участь релігій у державотворенні порушує принцип відокремленості держави

від релігії, адже освіта завжди пов'язана з формуванням світогляду. Це вже питання ідеологічне, адже у світській державі ідеологія не визначається релігіями, тоді процес формування ідеології у громадян в державних освітніх установах не повинен відбуватися за участю релігії. На думку С. А. Бур'янова, релігійна освіта без орієнту на ту чи іншу релігію не може існувати [14, с. 160-166]. У світській державі визначення освіти як «державної» саме по собі розуміється, що вона є світською. Світська ж освіта виключає можливість викладання будь-якої релігії, навіть під прикриттям культурологічної термінології [10, с. 274].

Останнім часом досить популярним є створення православних шкіл в окремих областях України. Такі школи вже створені у м. Києві (Ліцей № 21, 2009 р.) [15], Луганську (Православна гімназія, 2002 р.) [16], Харкові (Приватна школа «Лествіца», 2006 р.) [17], Одесі (Міжнародна академічна школа «Одеса», 2020 р.) [18], Івано-Франківську (Івано-Франківський приватний ліцей святого Василя Великого, 2003 р.) [19]. Вказані заклади освіти мають державну ліцензію на навчання, мають велику популярність, і учні цих шкіл набирають досить високий прохідний бал, що дає їм можливість навчатися у будь-якому навчальному закладі України. Якщо існують школи з поглибленим вивченням математичних чи гуманітарних дисциплін, то чому не можуть бути школи релігійного спрямування?

Фінансова складова у питаннях релігії та держави. Досить делікатним є питання фінансування релігійних об'єднань з державного бюджету. Принцип відокремленості передбачає, що держава не може безпосередньо фінансувати діяльність служителів культу та поточні потреби релігійних організацій. Не зобов'язана держава й оплачувати витрати на проведення релігійних служб і обрядів. Однак чи правомірним є фінансування ремонту культових споруд? Це питання виникає, коли культові будівлі визнаються історично значимими пам'ятками культури. Тому під егідою «історичних пам'яток» політики передають великі суми релігійним об'єднанням і тим самим отримують підтримку релігійних лідерів та народу, фінансуючи такі організації. У такий спосіб провокується невдоволення і соціальна

напруженість з боку тих, хто позбавлений такої можливості. Чи, допустимо, підтримка соціальних програм, коли будь-яка релігія виконує широкий спектр соціальних функцій і проводить роботу щодо оздоровлення суспільства. Іноді представники релігійних об'єднань можуть звертатися до держави з проханням профінансувати подібні програми. Вибіркове фінансування також може слугувати підставою напруженості і розглядатися іншими як дискримінація [10, с. 274-275]. Так, Є. Ю. Бархатова зазначає: «Надання допомоги не порушує проголошеного принципу відокремлення релігійних об'єднань від держави, адже така допомога надається незалежно від конфесійної приналежності і виходить за власні релігійні рамки...». У такий спосіб автор вводить поняття диференційованого підходу до надання фінансової допомоги, при цьому зазначаючи, що держава «сприяє розвитку благодійної та культурно-просвітницької діяльності традиційних релігійних об'єднань» [20, с. 25].

Як бачимо, допускається можливість фінансового сприяння лише окремим «традиційним» релігіям. Тут не лише порушується принцип паритету, але і вводиться некоректний термін «традиційні релігійні організації», який часто відсутній у нормативних документах. Вважається, що держава повинна вбудовувати політику повної відкритості і має забезпечити рівний доступ до подібних фондів всіх законно діючих (а не лише «традиційних») релігійних об'єднань. З іншого боку, непряме фінансування та підтримка може надаватися у вигляді безкоштовної оренди приміщень і обладнання, видача земельних ділянок під будівництво. Тим самим влада може сприяти тому, що деякі релігійні об'єднання будуть знаходитися в більш вигідному становищі у порівнянні з іншими. В такій практиці можна побачити чітку зацікавленість влади в окремих релігійних об'єднаннях та охарактеризувати як порушення принципів світськості держави. Тому до принципів світськості держави цілком закономірно можна віднести ознаку економічної (фінансової) відокремленості [10, с. 275].

Що передбачає принцип відокремлення держави від церкви? Так, структуру першого і другого рівнів принципу відокремленості можна змодельовати наступним чином:

1. Політична відокремленість: - релігійні організації не беруть участі у створенні структури органів влади; - релігійні організації не висувають своїх представників в органи влади; - діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування не супроводжуються релігійними обрядами і ритуалами; - посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також військовослужбовці не мають права використовувати своє службове становище для формування того чи іншого ставлення до релігії; - релігійні лідери не входять у структуру органів влади (на правах свого становища); - релігійні організації не фінансують діяльність політичних партій.
2. Економічна відокремленість: - держава не фінансує утримання служителів культу і діяльність релігійних організацій; - держава створює рівні для всіх економічні умови (фінансові пільги, виділення будівель, земельних ділянок тощо); - держава не субсидує випуск релігійної літератури і предметів культу.
3. Ідеологічна відокремленість: - релігія не викладається в світських освітніх установах ні в якій формі; - релігійна ідеологія не є частиною жодних державних концепцій; - держава уникає використання релігійної символіки в державних символах; - держава жодним чином не бере участі в рішеннях з доктринальних релігійних питань і не є «арбітром» у міжконфесійних діалогах; - держава забезпечує рівний доступ релігійних об'єднань до ЗМІ; - відсутність обов'язкового згадування в особистих документах віросповідання.
4. Юридична відокремленість: - немає релігійних судів загальної юрисдикції; - релігійні лідери не входять в державну судову систему; - релігійні акти і норми неможливо застосовувати в правовій практиці; - релігійні організації не наділені правом видавати акти громадянської реєстрації (шлюбу, народження та ін.) або документи, що їх замінюють;
5. Взаємне невтручання: - держава не регламентує внутрішню організаційну структуру релігійних організацій; - ре-

лігійні організації в своїх програмних і догматичних документах не повинні висловлювати політичні цілі. Так, більшість принципів взаємодії релігії і політики будь-якого рівня проявляються не відокремлено, а взаємодіють, підкріплюючи, посилюючи, прояснюючи один одного. Взаємовплив різних принципів призводить ще до одного важливого явища – появи нових принципів. Існує низка поширених принципів взаємодії релігії і політики, які не регламентовані безпосередньо документами міжнародного права, але генеруються в результаті спільної дії двох або більше з вищеперерахованих принципів [10, с. 275-276].

Таким чином, принцип відокремлення держави від церкви слід докорінно переосмислити відповідно до історичного розвитку української державності на засадах православ'я та сучасних реалій. Наукові положення автора не претендують на всезагальний статус, а розцінюються як окремі міркування, які мають право на існування. Кожен повинен захищати своє віросповідання у будь-який не заборонений законом спосіб та, відповідно до своєї обізнаності, обирати ту наукову позицію, яка йому найближча.

Література:

1. Юридическая энциклопедия / отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М., 2001.
2. Богословский М. Светскость государства – основа благополучного состояния общества [Электронный ресурс]. URL: <http://www.humanism.su/ru/articles.phtml?num=000540>
3. Загальна декларація прав людини (рос/укр) Документ 995_015, поточна редакція – Прийняття від 10.12.1948 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права Документ 995_043, чинний, поточна редакція — Ратифікація від 19.10.1973, підстава - 2148-08 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Документ 995_004, чинний, поточна редакція — Редакція від 02.10.2013, підстава - 994_002-13 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

6. Конституція України Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція — Редакція від 01.01.2020, підстава - 27-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

7. Про свободу совісті та релігійні організації Документ 987-XII, чинний, поточна редакція – Редакція від 31.01.2019, підстава - 2673-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

8. Рабинович В. отказался баллотироваться в президенты из-за своей веры. Фокус. 15 ноября 2018 URL: <https://www.google.com/amp/s/focus.ua/amp/politics/412083-rabinovich-otkazalsya-ballotirovatsya-v-prezidenty-izza-svoego-veroispovedaniya->

9. Салыгин Е. Н. Теократическое государство. – М., 1999.

10. Таранюк Ж. П. Принцип отделенности церкви от государства как базовый элемент светскости государства. Известия Алтайского государственного университета. 2011. № 4-1 (72). С. 273-276.

11. Кони А. Ф. На жизненном пути. – М., 1916.

12. Виктор Яковлев: После такой смерти стыдно жить дальше. Памяти отца Павла Адельгейма 06 августа 2013, URL: <https://informpskov.ru/news/120668.html>

13. Понкин И. В. Современное светское государство: конституционно-правовое исследование : дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2004.

14. Бурьянов С. А., Мозговой С. А. Проблема реализации свободы совести и тенденции в отношениях государства с религиозными объединениями в России : информационно-аналитический отчет Института свободы совести. 2001 – начало 2004 г. / под ред. С.А. Бурьянова и С.А. Мозгового. – М., 2005. с. 160-166.

15. Свято-Троицкий Храм. Лицей № 21 г. Киев URL: <https://troitskiy.church.ua/licej-21/>

16. Учеба под иконами. Единственная в Украине православная гимназия работает в Луганске. Религиозно-информационная служба Украины. «proUa», 2 сентября 2010 года URL: https://www.google.com/amp/s/risu.ua/ru/ucheba-pod-ikonami-edinstvennaya-v-ukraine-pravoslavnaya-gimnaziya-rabotaet-v-luganske_n40389/amp

17. Приватна школа «Лествіца» (загальноосвітня школа I-III ступенів) м. Харків URL: <http://lestvitsa.com/>

18. День знаний в Школе будущего: Международная академическая школа «Одесса» открыла свои двери для первых учеников. «СЛОВО». Общественно - политическая газета. 2020 URL: <http://slovo.odessa.ua/main/44683-den-znaniy-v-shkole-buduschego-mezhdunarodnaya-akademicheskaya-shkola-odessa-otkryla-svoi-dveri-dlya-pervyh-uchenikov.html>

19. Католицький ліцей святого Василя Великого. URL: <https://cathol-gym.com.ua/ua/pro-nas/istoria-ta-dii>

20. Бархатова Е. Ю. Комментарий к Конституции Российской Федерации. – М., 2007.